

Национальная библиотека
Республики Тыва
И.М.А.С.П.

Интителел-политиктиг

СОЛУН

ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 30 (16488)

2002 чылдың
МАРТ 14,
четверг

Ат салган
шагы 19.30

Садар өртээ
3 рубль.

ХҮНДҮЛҮТ СОҢГУКЧУЛАР!

2002 чылдың март 17-де Тыва Республиканың девискээринге Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулдалары болуп эртер. Бадьлаашкынны тус черниң үези-биле соңгулда участоктарынга

8 ШАКТАН 22 ШАККА

чедир чорудар.

СОҢГУЛДА БЮЛЛЕТЕНИ

Соңгукчу кижии соңгулда бюллетенинге бадьлаар деп шилип алган кандидадының оң талазында **ЧҮГЛЕ ЧАҢГЫС КВАДРАТКА** – азы “Бүгү кандидаттарга удур” деп одуругларның оң талазында квадратка демдек салыр

2002 ЧЫЛДЫҢ МАРТ 17-ДЕ СОҢГУЛДА БЮЛЛЕТЕНИ

Соңгулда бюллетенин долдурарының чурumu

Бадьлаар дээш шилип алганыңар чүгле чаңгыс кандидаттын фамилиязының оң талазында квадратка азы «Бүгү кандидаттарга удур» дээш одуругларның оң талазында квадратка кандыг-даа демдекти салып болур силер (чижээ):

АЛЕКСАНДР ПАВЛОВИЧ ИВАНОВ

СЕРГЕЙ МИХАЙЛОВИЧ СЕРГЕЕВ

Бүгү кандидаттарга удур

Сөөлгү шакта

■ РФ-тиң Чазак Даргазы М.Касьянов Минскиде Белорус—Россия күрүне эвилелиниң хуралының ажылынга киришкеш, Белоруссия моон соңгаар Россияның рубль акшазын ажыглап эгелээрин дыңнаткан. М.Касьянов «Буштун будунга»—индюк дагаалар эддингге хамаарыштыр чүве чугаалааш, ыңдыг эътте аарыг барын барымдаалааш, оларны ам дээрзинде ийи ай иштинде Россияже кирип садарын хораан деп дыңнаткан.

■ Израиль шериглер Палестинаның Рамала хоорайда, Гааза секторунда, өске-даа чурттакчылыг черлерде каржы аажылаашкынны уламчылавышаан. Сөөлгү месилдежиш-киннер үезинде 23 палестинни өлүргөн, 70 ажыг кижини балыглаан, 1000 хире кижини тудуп хоругдаан. Бурунгу хүн

Я.Арафаттын ажылдаар черин танкылардан боолаан.

■ РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң даргазы Сергей Миронов Израиль премьер Ариэль Шарон-биле чугаа кылгаш, улаштыр Я.Арафат-биле ужуражып шыдаваан, ооң ажылдаар чериниң чоогунда дайын бооп турарындан чугааны дараазында уламчылаарын дыңнаткан.

■ Афганистаннын түр чазаның даргазы Хамид Карзай албан-чоруу кылып, Москвага келгеш, Президент В.Путин-биле ужурашкан болгаш Афганистаннын экономиказын катап тургузарына Россиянын дузазы херек бооп турарын демдеглээн. Ийи чуртгун удуртукчулары тускай керээге ат салган.

■ РФ-тиң камгалал сайыды Сергей Иванов АКШ-тын камгалал сайыды Дональд Рамсфельд

биле Вашингтонга ужурашкаш, стратегтиг чепсекти узуткаарының айтырыгын чугаалашкан.

■ АКШ терроризмге удур демиселди улам күштелдирери-биле тускай белеткээн 20 кижини Йемен республикаже чоруткан.

■ Душанбеге экономика айтырыгын чугаалашкан чамдык күрүнелернин удуртукчуларының хуралына РФ-тиң Хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш бойдус халаптарының уржуктары чайладыр яамының сайыды Сергей Шойгу киришкен, Таджикистаннын президентизи Э.Рахмонов-биле чугаалашкан.

■ Россиянын чепсектиг күштеринге көрдүнгөн саң-хөөнү чогуур сорулгазынга ажыглавайн, соора чарыгдааны дээш буруудаттырып турар генерал-полковник Георгий Олейникти Москваның шериг судунда судтап эгелээн. Ол барык 500 млн. рубльди соора чарыгырынга холбашкан деп буруудаттырып турар.

(Агентилелдер медээлеринден).

Саң-хөө яамызында

МАРТ АЙДА АКШАЛАНДЫРЫЫШКЫН

Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының дыңнатканын езугаар алырга, бо чылдың март айда дараазында адырларга акшаландырыышкынны кылган:

- февраль айның шалыңын төлээринге 150,7 млн. рубль;
- чуртталга-коммунал ажыл-агыйының ажылдакчыларының шалыңын төлээринге 3,3 млн. рубль;
- уругларга ай санында пособие төлээринге 27,2 млн., ооң иштинде кредитор өрезин төлээринге 16,4 млн. рубль;
- өскүс уругларга болгаш ажаап-тежээр төрөлдери чок арткан уруглар пособиеси төлээринге (март айда) 7,6 млн. рубль;
- аш-чемге болгаш медицинага 8,8 млн. рубль;

- март айның стипендиязын төлээринге 0,5 млн. рубль;
- март айда ажылдавайн турар чонга медицинаның ыяап-ла камгаладылгасынга 16,2 млн. рубль;
- коммунал ачы-дуза чедирилгезинге 31,7 млн. рубль;
- республиканың тускай сорулгалыг программаларын боттандырарынга 4 млн. рубль;
- транспорт чарыгдалдарынга 2,2 млн. рубль;
- капитал септелгеге 5,2 млн. рубль;
- чымчак херекселдер садып

- алырынга 1,5 млн. рубль;
- дериг-херекселдер садып алырынга 7,1 млн. рубль;
- өөредилге номнары садып алырынга 4,4 млн. рубль;
- «инвалидтер дугайында» федералдыг хоойлуну боттандырарынга 4 млн. рубль;
- солуннарга болгаш ном үндүрер черге субсидияга 1,4 млн. рубль;
- чуртталга-коммунал ажыл-агыйынга субсидияга, «Тыва газ» бүдүрүлгениң тариф өртектениң ылгалдарын эгидеринге, «Тываның агаар оруктары» ААН-ге 3 млн. рубль.

ТР-ниң Дээди судунда

Даргалакчы Ч.Д.Сайын-Белек, улус төлээлери Л.Т.Федорова, В.А.Селезнева, секретары С.В.Монгуш составтыг Тыва Республиканың Дээди суду Кызыл хоорайга 2002 чылдың март 9-та ажык суд хуралына Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалынга кандидат Вячеслав Кууларович Даржаны бүртүкээр дугайында ТР-ниң ТСК-ның 2002 чылдың февраль 9-та №90/390 доктаалын солуур дугайында Рустам Гильманович Сайфуллинниң хомудалының талазы-биле негелде херээн ажык суд хуралына чугаалажып көргөш, РСФСР-ниң КЧК-ның 203 чүүлүн удуртулга болдургаш, **шиитпирлээни болза:**

Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалынга

кандидат Вячеслав Кууларович Даржаны бүртүкээр дугайында ТР-ниң ТСК-ның 2002 чылдың февраль 9-та №90/390 доктаалын солуур дугайында Рустам Гильманович Сайфуллинниң хомудалы хандырар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалынга кандидат Вячеслав Кууларович Даржаны бүртүкээр дугайында ТР-ниң ТСК-ның 2002 чылдың февраль 9-та №90/390 доктаалын күш чок болдурар.

Бо шийтпирни Тыва Республиканың Дээди судун дамчыштыр шийтпирни белеткээн үеден 10 хонук иштинде Россия Федерациязының Дээди судунга хомудап азы удурланып болур.

Даргалакчы болгаш улус төлээлери ат салган.

Кысказы-биле

Меге эмнерни узуткаар

Кадык камгалал яамызының эм аймаанга сертификация чорудар болгаш оларның шынарын контролдаар төвү меге эмнерни илередир болгаш ону бүдүрер черлер-биле демиселди күштелдирер, ыңдыг эмнер-биле хандырып база садыглап турарларны илередир талазы-биле карт-бланшты чогуур черден алган. Ам ол төптүн ажылдакчылары мурнунда хынаары берге турган хууда аптекаларны шыңгыы хынаар эргелиг аларган.

Төптүн контролерлары эм рыногунда ажылдап турар бүгү бүдүрүлгелерни хынаар, өңчүңү кандыг-даа хевиринден хамаарылга чокка меге эмнерни хавырар азы эм садыглаар чөпшээрелдерни хураап алыр эргелиг.

Алексей АИР.

Ортумак өртект-биле

ТР-ниң Чазаның 1998 чылдың июль 18-те № 374 болгаш 2001 чылдың июнь 24-те № 955 доктаалдарына дүүштүр өг-бүленин орулгазы ортумаа-биле барымдаалап, хууда дузалал ажыл-агыйындан орулга санаар барааннарны болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң ортумак өртектери ТР-ниң Статистика талазы-биле күрүне комитетиниң болгаш Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының 2002 чылдың март 1-ниң медээзи-биле ап көөрге, мындыг болуп турар.

Эрткен чылдың декабрьның деңнели-биле алырга, эът аймаанга өртект колдуу өспээн. Инек эди 1 кг. 65,25 рубль, хаван эди 76,61, хой эди 71,19 рубль болуп турар. Дагаа чуургазы, капустаңың, сүттүн өртээ дес-дараалаштыр 1 рубльден 3,50 рубльге чедир өскөн. Бензинниң өртээ эрткен чылдың декабрьда 7,30

рубльге турган болза, ам 6,20 рубльда келген. Час дүшкени-биле ногаа аймааның өртээ бичии өскөн.

Статистика талазы-биле күрүне комитетиниң барааннарда болгаш өртектиг ачы-дуза чедирилгезинге берген медээзинде өртектери 2001 чылдың декабрьда өртект-биле деңнээрге, улуг өзүлде чок болуп турар. Аш-чем продуктуларына өртект-биле өзүлдезин көөрге мындыг: дагаа чуургазы 108,0 хуу, ногаа аймаа 119,4 хуу, эм болгаш балыг шарыыр материалдар 104,0 хуу, харылзаа ачы-дузазы 118,0 хуу, культура албан черлериниң ачы-дуза чедирилгези 114,1 хууга өскөн болуп турар. Өске барааннарда болгаш ачы-дуза чедирилгезинде өртект-биле колдуу өспээн деп болур.

Сергей Хертек.

ЧОН БОДУ ШИЛИИР

Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалынга кордакчылар

ЧОН БОДУ БИЛИР

Ийи-үш хонгаш, Тываның амыдыралында кончуг чугула соңулда болур болгай. Кымны сонгуп алыр бис, моон сонгааргы амыдырал-чуртталгавыстың омур-хевири, деңгел байдалы оон улуг хамаарылгалыг болур. Шынап-ла, шийтпирлиг шилиишкин келген.

Амгы сонгулда кампаниязының кандыг байдалдыг эртип турарын чон көрүп, билип турар. Арага-хымыс-биле амыдыралын бүдүрүп чоруур, оон орулга ап амдажаан кижилер ажы-биле каттыжа берип, күштерин мөөнөп эгелээн. Оларның программазы үүрмек, чаңгыс талалаан, чонга билдинмес болуп турарын улус база эскерип турар. Чүгле кедээ ажыл-агый, мал ажылы сайзырадыр бис деп алгаш, тоолда дег азаашкынар кылгылаан, азы кожуннарда сонгукчуларны ыңдыг арга-биле "көгүдөр" дээни ол ирги бе?

Ынчангаш арга-дуржулгалыг, чоннун амыдыралы дээш уйгу-дыш чок ажылдап турар Шериг-оол Дизижиновичиге катап бүзүрелди көргүзөр бе, азы аныяк саарлыкчыларны деткир бе — чон боду шийтпирлээр апаар. Чон бодалдыг, мерген угаанныг, чоннун үнү — Бурганның үнү.

КЕЛИР ҮЕ ДЭЭШ
КАТТЫЖАРЫНЫҢ
ҮЕЗИ КЕЛГЕН!

Бо таварылганы ажыглап алгаш, Тываның хундулуг чурттакчылары, мээң эргим сонгукчуларым, Силерге чаңгыс-ла чүүл чугаалап каайн — күүсеттинмес программаларны арай эвээш номчунар, чөлээштелчек азаашкынарны шала биче дыңнаңар. Соңгудупкан таварылгада, кандидат кандыг-бир чүве кылып шыдаар

бе, берге экономиктиг, социал болгаш политиктиг байдалдарда шийтпирлиг ол хөделип шыдаар шинектиг бе, сорулгазын чедип алыр дээш төнчүзүңге чедир шийтпирлиг, туруштуг, күзел-чүткүлдүг ажылдап шыдаар болгаш угаангыр-саыңгыр шынарлары бар бе дээрзинче кичээңгейни углаңар.

Бир эвес бар болза, ынчан шилип алыңар. Өске талазынче — националынче, төрөл-бөлүк хамаарылгазынче, чүдүлгезинче болгаш политиктиг бүзүрелдеринче, дамчыыр чугааларже болгаш хоозун бодалдарже, меге-хопче болгаш нүгүлдерже кичээңгей салбаңар.

Мен кандыг-даа системага хамаарышпайн турар мен. Мен кымга-даа чүнүң-биле-даа хамаарылгалыг эвес мен. Ынчангаш мен Тывага эргежок чугула корум-чурумну чогуу-на мен тургузуп шыдаар мен.

ТР-ниң Чазак Даргазының албан-дужаалынга кандидат Александр КАШИН.

Вячеслав ДАРЖАНЫҢ штавының медеглели. Кичээңгейлиг болуңар: НҮГҮЛ-ДҮР!

Тываның хамаатылары! Бистин удурлангычывыс сонгулдаларга арыг-чаагай чөптүг тирилгени чедип алыр арга-шинээ чок болгаш, ажык нүгүл болгаш бужар-чүдек хоп-чипти тарадып эгелээн.

Сөөлгү хүннерде В.Даржаны сонгулдалардан дүжүрген деп чарны тарадып чарлаан. Бо дээрге нүгүл болгаш меге чүүл дээрзин сонгукчуларга дыңнадып, медеглеп тур бис.

Республикадан дашкаар бир-ле черден чедип келген хөлезилекчинин билдиги эвес хомудалыңга даянып, суд, шынап-ла, бир-ле үүрмек, тову орта билдинмес чурум үрээшкин тыварын срадажып турар. Ол Хоойлу езугаар болдунмас-даа, чүге дизе Вячеслав Даржа республиканың профессионал юристеринин бирээзи-дир, ол Хоойлу үрээшкинин болдурбас-даа.

Оон аңгы база бир айыыл бар — республиканың эрге-чагырганың күзел-чүткүлүнүң аайыңга кирип, суд Хоойлу езугаар чөптүг шийтпир үндүрбейн

барып болур. Моон мурнунда-даа сонгулда кампанияларының үезинде ыңдыг чүүлдер тургулаан болгай. Ынчалзажок Россияда Дээди суд болгаш Конституцияның магадылалы бар — чөптүг чорук болгаш Хоойлу демей-ле тиилээр апаар.

Хундулуг сонгукчулар!

Серемчилелдиг болгаш кичээңгейлиг болуңар. Силерни мегелээр деп турлар! Сонгулдаларже ыяап үнүңер! Бир эвес Даржаның ады бюллетеньде турар болза, суд Хоойлуну хажытпаанының демдээ ол болур. Даржаның талалакчылары ол дээш сонгуур эргелиг. Арткан сонгукчулар боттарының шилилгезин кылып эргелиг. Шилилгени кылып тура, Даржага удур чүге ыңдыг хир-чамныг аргаларны ажыглап турарып деп боданып көрүңер. Хары бөдүүн — Даржа амгы эрге-чагыргага айыылдыг, чүге дизе ол бистин амыдырал-чуртталгавыска корум-чурумну тургузар деп турар.

Тываның хамаатылары, меге-хоп, нүгүлге алыспаңар! Бодуңарның шилилгезин кылыңар!

Материалдарны халас парлаан.

Хундулуг сонгукчулар!
Республикага чоруткан социологтук айтырыг-харыларның түннелдери-биле кичээңгейлиг таныштым. Ол айтырыг-харыларны барымдаалап алырга, амгы Президент Ш.Д. Ооржак Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалынга бүгү-ле кордакчыларны ушчок мурнап чоруп олурар-дыр. Мен ону чогуу-чалыг-дыр деп санаар мен. Тываның бүгү чурттакчыларының хундүткелин ол чаалап алган-дыр, ынчангаш бир эвес Силер, мээң сонгукчуларым, ол дээш бадылаар деп бодап алган болзуңарза, удурланмас мен. Бир эвес мени дээш бадылаар болзуңарза, сонгулда мурнунуң кампаниязынга киржилгечер болгаш деткимчечер дээш баш удур өөрүп четтирдим. Сонгулда мурнунда мээң кыйгырым хевээр:

Чөпсээржилге, Кады ажылда-жылга болгаш Тургузуушкун!

Март 17-де сонгулдаларга келгеш, Силерниң угаан-сарылыңар болгаш чүрээңер чүү дей-дир, ынчаар бадылаңар. Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалынга кандидат Виктор ВУСАТЫЙ.

Николай Алдын-оолович ОНДАР

Канчаар чурттап турар бис, бистин республикавыс канчаар чурттап турарып, бистин келир үевис — уруг-дарыгларывыс канчаар чурттаарлар ирги деп бодап келбес-даа аргажок, ыңдыг үе-дир бо. Каш-ла хонгаш сонгулдалар... Бир эвес чон шын эвес шилиишкин кылыптар болза, чүү болур ирги деп бодап келирге безин коргунчуг-дур. 10 чыл дургузунда мүн-не чүгээр деп билип четтигипкенивис, чаңгыс кижини санавакса, Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалынга боттарының кандидаттарын дыка хөй кижилер харын-даа билбес чыгыы дийин. Мен бодаарымга, аныяктар эрге-чагырганы солууру дээш чүткүлдүг-дүр! Мээң бадылаарым кандидат Чазак Даргазының эрге-дужаалынга кончуг-ла тааржыр кижини.

Николай Алдын-оолович ОНДАР-биле бот-хууда ужуражырымга, хөглүг-даа, ээлдек-эвилек-даа, угаанныг-даа кижини болду. Мен амгы үеде Николай Алдын-оолович ОНДАРНЫ эки тура-биле деткип турар аныяктар штавында хамааржып турар мен. Аныяктар ону деткир дээрзинге бүзүрээр мен.

О.В. БАХАРЕВА.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының ДОКТААЛДАРЫ

Тус чер бот-башкарылганың соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларын белеткээр база эрттирер талазы-биле бүрүн эргелерни Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттирер кылдыр тургускан участок соңгулда комиссияларынга дагзыр дугайында

2002 чылдың март 11 № 100/434

Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадлалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» Федералдыг хоойлунун 21 чүүлүнүн 8 пунктузунга дүүштүр база девискээр соңгулда комиссияларының Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылга органнары-биле дугуруштунган делеглеринге үндөзүлээш, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Президентизиниң 2002 чылдың январь 5-те №1090 Чарлыын езугаар 2002 чылдың апрель 7-де эрттирер кылдыр доктааткан тус чер бот-башкарылганың албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларын белеткээр база эрттирер талазы-биле бүрүн эргелерни Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттирер кылдыр тургускан Кызыл, Өвүр, Эрзин, Чөөн-Хемчик

кожууннарның участок соңгулда комиссияларынга дагзыр.

2. Тыва Республиканың Президентизиниң 2002 чылдың январь 5-те №1090, 2002 чылдың январь 12-де №1093 Чарлыктарын езугаар 2002 чылдың апрель 28-те эрттирер кылдыр доктааткан тус чер бот-башкарылганың соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларын белеткээр база эрттирер талазы-биле бүрүн эргелерни Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулдаларын белеткээр база эрттирер кылдыр тургускан Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Танды, Улуг-Хем, Чеди-Хөл, Кызыл кожууннарның болгаш Ак-Довурак хоорайның участок соңгулда комиссияларынга дагзыр.

3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» республика солуннарынга парлаар.

***

Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалыга кандидат Б.С. Шырапты бүрүткээнин күш чок болдурар дугайында

2002 чылдың март 12 № 101/438

Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы 2002 чылдың февраль 9-та №90/389 доктаалын езугаар Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалыга кандидат кылдыр Биче-оол Сундуевич Шырапты бүрүткээн. 2002 чылдың март 11-де Б.С. Шырап Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалыга соңгуттурарынга чөпшээрел бээр дугайында бодунун билдиришкенин дедир эгидер дугайында Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязынга бижимел-биле дыңнаткан болгаш Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалыга бодунун кандидатуразын дүжүрер дугайында билдиришкенин кириген.

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадлалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» Федералдыг хоойлунун 32 чүүлүнүн 11 пунктузунга, «Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 44

чүүлүнүн 1, 2 болгаш 4 пунктуларына, 63 чүүлүнүн 11 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Бодунун кандидатуразын дүжүрер дугайында оон бергени билдиришкени-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалыга кандидат Биче-оол Сундуевич Шырапты бүрүткээнин күш чок болдурар болгаш аңаа тывыскан шынзылганы күш чок болдурар.

2. Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулдаларының талазы-биле девискээр болгаш участок соңгулда комиссиялары Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда бюллетеньнеринден болгаш информмастыг материалдардан Биче-оол Сундуевич Шырапты уштуп кааптар.

3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» республика солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. МОНГУШ.
Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы. КАРА-САЛ.

“ОЛИМПИАДА-2004” — КИЧЭЭНГЕЙИВИС ТӨВҮНДЕ

Мөге кижик штангист дег күштүг, шыдыраачы дег угаанныг, спринтер дег дүрген, стайер дег шыдамжык болур деп чугаа бар болгай. А бир эвес тулган чемпион кижик болза, ол шынарлар шуптузу ында бар. Тывада хостуг хүрешке тулган ийи чемпион бар: шаанда «Спартак» ниитилелиниң эрттиргени маргылдааның тулган чемпион Владимир Биче-оол болгаш 1992 чылда Тыва Республиканың хостуг хүрешке тулган чемпионун илереткен чемпионаның бирги тивлекчизи Маадыр Монгуш. Бо сөөлгү эрткен маргылдааның ужур-дузаның, оон анаа маргылдаалардан онзаланып турар чүүлүн сонуургап, ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт комитетиниң даргазы Сергей ООРЖАКТАН айтырдым.

— Аар деңзиг мөгелерни деткири-биле эрттирген маргылдаа чүве. Бо мөгелер-биле тренировкалар улус чок, маргылдааларга база аар деңзиг мөгелер эвээш болур. Ынчангаш тулган чемпионун илередир чемпионатты эрттирер деп шийтирлээн. Кым чемпионаны билер боор силер, Маадыр Монгуш чемпион болган, бо оюннар үезинде Аяс Монгуш көстүп келген, чик деңзиге хүрежип турган Каң-Демир Куулар аар деңзиге хүрежип эгелээн. Өске маргылдаалардан ылгалыр чүүлү — деңзи барымдаалавайн хүрежири.

— Моон мурнунда «Спартак» ниитилели тулган чемпионун илереткен чемпионатты эрттирген турган-дыр, ам бо маргылдааны чүге бир дугаар деп санап турарың?

— Бо дээрге республиканың Спорт болгаш күш-культура талазы-биле күрүне комитетиниң албан-езузу-биле эрттирген чемпионатты-дыр.

— Бо маргылдааның эрткен сорулгазын, ужур-дузанын билдим. Ам кандыг сорулгалыг ажылдап турар силер?

— ТР-ниң Чазак 2004 чылдың Олимпий оюннарынга тыва спортчуларны кириштирер дээш хостуг хүреш, бокс, ча адар талазы-биле 18 кижини шилээш, оларның спортчу белеткелиниң дугайында тускай доктаалды хүлээп алган болгай. Ону ботандырар дээш ажылдап турар бис. Хостуг хүрешке херээжен улустун хүрежин кириген болгай. Россияның 6 дакпыр, Европаның 2 дакпыр чемпиону Лориса Ооржак — делегей чергелиг маргылдааларга тиилеп болур улуг идегеливис ол.

— Херээжен мөгелер кайы девискээрлерден келгилээр боор чүве-дир?

— Хакасия, Чувашия, Бурятиядан херээжен мөгелер келгилээр чорду.

— Хүрежир уруглар чок, ынчангаш оолдар-биле хүрежип турар болгаш Лориса шыырак хүрежип турар бе? Азы? Хөй уруглар хүрежип эгелээр болза, уруглар-биле тренировкалар эгелээр болза, Лорисаның хүрежири баксы-

рай бербес бе?

— Ийе, ол оолдар-биле хүрежир кижик, ынчалза-даа Тывада чүгле Өвүр кожуунда эвес, Чадаанада Виктор Кара-сал база уругларны хүрешке өөредип турар. Лорисаның тренери Виктор Достай өске-даа уругларны өөредип турар болгай.

— Спорт талазы-биле ажылдар, сорулгалар билдингир-дир. Күш-культура талазы-биле кандыг хемчеглер алдынып турарың?

— РФ-тиң Президентизи В.Путинниң күш-культура талазы-биле салган угланышкынының аайы-биле тускай программаны белеткеп турар бис. Тывада күш-культураже сагыш салбайн турар деп болбас. Оон мурнунда көргүзүлгө деңнээрге, кудулаан көргүзүлгө бар. Бо чоокку хүннерде Москвадан өг-бүлелер маргылдаазынче чалалга келген, аңаа киржирлерни шийир ажыл эгелээр. Телевидениеде чоруп турар «Авам, ачам, мен — спортчу өг-бүлелис» деп маргылдаага оон мурнунда төп девискээрлерден улус чалап турган болза, ам өске девискээрлерден киржикчилерни чалап турарын өөрүп хүлээп алдывыс.

— 50-60 чылдарның аныктары биле сөөлгү чылдарның аныктарының спортка хамаарылгазы өскерилген. Мээң көрүжүм-биле, ол багай деп көрүп турар мен. Улуг салгал-

дың кижилери хол бөмбүү, теннис, чик атлетика, хаак дээш, спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге дески турган болгай. Ам спорт школалары көвүдээн-даа болза, ойнакчылар чаңгыс хевирге ойнаар, ону канчаар көрүп турар силер?

— Күш-культура талазы-биле көрүп көөр чүве болза, мында кудулаашкын бар чадавас, спорт талазы-биле көрүп көөр болза, чаңгыс хевирге ханы өөредир. Ынчангаш спортчу көргүзүлгө өскөн. Ажылда угланышкын ындыг. Анаа-даа школада ындыг болгай, дылга сундулуг болза, дылды ханы өөредир, математикага сундулуг болза, математиканы ханы өөредир.

— Акша чокта маргылдаа деп алган дээр хөөннүг улуска чүү деп хары бээр силер?

— Бир улуг маргылдаа эрттиреринге 200 муң хире акша херек (улуг-ла дизе). Ол өске адырларга чүү-даа өртээнге четпес. Ынчалза-даа ол акша чоннуң сагыш-сеткил культуразын, кадкыштын камгалаарына салдар чедирип, чонну спортче, культурулуг дыштанылгаже хаара тудуп турар. Чүгле ажылдаңар, дыштанмаңар деп кандыг-даа ниитилелдиң кижилерин албадап болбас болгай. Олар дыштаныр эргелиг, ол эргени кым-даа казываан.

Айлаң ДАРЖАА
чугаалашкан.

ТЫВАНЫ АЛГАП-ЙӨРЭЭГЕН

Март 12-де ТВЦ деп телеканал «Девискээрлер. Дорт чугаа» деп дамчыдылгага Тыва дугайында документалдыг фильмин көргүскен.

Амгы үеде бүгү делегейде 500 ажыг биче-буурай чоннар чурттап турар. Оларның бирээзи — Россияда безин ат-сураа алгып келген тыва улус, оон чараш бойдустуг чери, чаагай чаңчылдыг чону. Москва — Кызыл аразы 6600 хире км. Бо аразына аргыжары безин белен эвес. Ынчалза-даа Голландия чурттуг кинорежиссер Петер Оут Азия

диптиң төвүнде анык Тывага аалдап келгеш, ук кинофильмин бараалгаткан.

Бүгү Тываны кезип чорааш, бүдүрген бо фильмден чериниң езулуг ээлери апар чыдар тыва чоннуң амыдыралының бүгү талаларын көрүп болур.

ТВЦ каналдыг корреспондентизи Саид Башировтун айтырылларына тодаргай харылыларны

Россияның улустар Ассамблеязының Чөвүлелиниң күүсекчи комитетиниң даргазы Ч.-Д. Б. Ондар, төөгү эртемнериниң докторлары М. Б.-Х. Кенин-Лопсан, Николай Абаев болгаш өскелер-даа берген.

Европаның чаңгыс эвес бичии күрүнелери бодунун девискээринге сыңа бээр Тыва чуртунун келир үези перспективаларлыг.

Алексей АИР.

СИБИРЬ ЯЗВАЗЫ

Сайгарлыкчылар, чиг эт болбаазырадыкчылары, өске-даа кижилер сибирь язвазын (улулг шивши) таныбайн барып болур. Алгы-кеш, идик-хеп белеткеп турарлар эки эскербейн баар. Сөөлүндө эскерерге, орайтаар.

Сибирь язвазы—мал-маган болгаш кижиниң халдавырлыг, онза айылдыг аары. Кол өөскүдүкчү—малдың организмге тыптыр халып иштинде (капсулдуг) бактерия. Мага-боттуң көжинден дашкаар үнүп келгенде, халып хап иштинге мангыс курттар өзүп көвүдээр. Кадыг карт иштинге он-он чылдар дургузунда хөзүңгө шимчевейн, дигриг чыдар. Шак ындыг байдалды ук аарыгның өөскүдүкчүлөрүн изиг сугга 10-15 минута дургузунда хайындырарга-даа, өлбес. Аарыг мал-маганның сидии, мыян, чараа-думаазын дамчыш-

тыр аарыг непереп калбарар.

Аарыгның непереп тараар оруктары хөй талалыг. Аарыг-биле холбашкан хөзүңнүг черлер. Ойт-сиген. Агаар дамчыр. Ымыраа-сээктер сибирь язвазын тарадып болур. Мал-маган ажаап, өзеп союп турда, алгы-кеш дамчыштыр бо-ла чыпшынар. Бир эвес арыг алгы-кеш аразынга аарыг чангыс хензиг чурук кире бээр болза, шупту алгы-кешке ук аарыг чыпшынар. Кажан алгы-кештерни шыгыдып, болбаазырадып турда, халдавыр чыпшынып болур. Аарыг өөскүдүкчүзү улам өзүп көвүдөөш, өске кештерже тараар. Алгы-кеш чугган тускай эзилдирилгиг химиктиг суглар-биле черже өөскүдүкчү төктүп тараар. Кешти хулдеп, тускай эзилдирилгиг химиктиг суук чүүлдерге дыка хөй аарыглар өлүр. Ынчалза-даа

сибирь язвазының өөскүдүкчүлери бүдүн-бүрүн артып калыр.

Сибирь язвазының өөскүдүкчүлери мал-маганның ангы-ангы (ылаңгыя моюнга) черлеринге баштай кадыг, изиг болгаш аарышкылыг ыжыктар тывылдырар. Чоорту аарышкы соксап

Чугула айтырыгы

дер. Ыжыктын чоок-кавызында бестер улгадыр, аарыг улаштыр хан оруктарыныче шилчир. Өөскүдүкчү хан дамчааш, ижин органнын үрөп кирер. Хан хораннаныр, ынчан өлүм кончуг дүрген келир.

Мал-магандан алыр чиг этти болбаазырадырарга, ону садып-сайгарарынга киржип турар кижилер, ылаңгыя сайгарлыкчылар,

ветеринар-санитар чурумун сагыр ужурулг. Бо талазы-биле холбаалыг албан черлери хөй болуп турары билдингир. Алгы-кеш-биле ажылдап турарлар кеш бүрүзүндө 5x5 см. дөрбелчин кескиндилерни (колдук адааның тас черинден) кескеш, бичи сывырындак демирге оннап чүске чедир дизер. Он кескиндени дискеш, аразынга картонну аңгылай салыр. Ийи дугаар сывырындак демирге 101-ден 200-ке чедир дизер. Шак ынчалдыр-ла шупту каш кеш бар болдур, шуптузун дискеш, аастыг демир хааржакка азы бидонга суккаш, аксын так дуглааш, ийи хоолгалыг эдеринчи бижиктиг ажылдакчы боду эккээр. Бир дугаар кештиң кескиндизин алгаш, ол кештиң иштики талазынга бөдүүн карандаш-биле бир деп демдеглеп алыр.

Артканын база улаштыр демдеглеп чоруй баар. Ынчаар демдеглээш, чый салып каан кештерниң аразындан аарыг кешти тып алыры белен.

Күрүнениң мал аарыгларының талазы-биле инспектору бүгү-ле мал продуктузун база мал-магандан алыр чиг этти шыгжап турар складтарның хыналдазын кылыр. Кажан хыналда үезинде негелделерге дүүшпес хажыдышкыннар туруп келир болза, ажылды соксадыр эргебайдалдыг. Хыналда үезинде сибирь язвазынга хынаттыган дугайында лабораторияның түнел харызын албан көргүзери чугула.

Тамара МАНЬКАЙ,
Тыва Республиканың ветеринария лабораториязының килдис эргелекчизи.

“ШЫННЫН” ПОЧТАЗЫНДАН

«КАЛГА» ДИЖИР

Назы-хары улгады-даа берген болза, ындазында эрестиг, шо-ваалаң хүлүмзүрүг долган чоруур шырай-арынын кырган кижини Сүт-Хөл кожунун Ишкин суундан көрүп болур. Ол болза Доржу Чирбет-Дамбаевич Монгуш-тур. Барык 40 чылдар иштинде ол тараа тарып, макталдыг ажылдап чораан.

Бо кырганга чоокта чаа Кызылга ужуражы бердим. Чугаакыр-даа болза бодунуң дугайында шоолуг өчүк бербес кижиге болду. Ынчан таваржы бергендисте кады ажылдап чораан эштери Күдерек Түлүшович Сатты, Эр-тине Даваевич Түлүштү болгаш өскелерни-даа адап чугаалап орду.

“Ынчан бистиң тарып өстүрүп турган тараавысты, хөөрем чок, чыраа-биле демей деп чугаалап болур. Артында баштарын уувайн ыргайып бады барган турар чүве-ле болгай” — деп, Доржу Монгуш эрткен үезин

сагынды. Сугатчыларга улустуң чугаазы-биле «майтак-кара» деп идиктер берип турган. Кайын майтак-кара идиктер боор ийик, ам бодап ораарга, кайгамчык эки идиктер-дир ийин дээш хүлүмзүрүп каап олур.

Аныктарга-даа, улугларга-даа Доржу Чирбет-Дамбаевич эки үлегерин көргүзүп чораан. Ам-даа күш-ажылдан салдынмаан, холу дыңзыг кижилерниң бирээзи. Кокай кырыза-даа, көкпээң салбас дээни ышкаш, өскөнтөрөөн чери Ишкинниң агаар-бойдузунга эргелетпишаан амыдырап-чурттап, хөй ажы-төлдү өстүрген төлептиг ада. Ишкинниң чону ону Калга деп адап турар, а Доржу дээрге чамдык улустар танывас-даа. Калга дээрге моолдун бир аймаа болгай. Ынчан ол калгалар-биле аралажып чораан кижиге. Хоочунга узун назынны күзедим.

Сандю ТЮЛЮШ.

АЪТ БАЖЫН БЕДИК ЧЕРГЕ...

Аът дээрге, шынап-ла, тыва кижиниң эң-не хүндүткелдиг, эң-не ыдыктыг малы дээри шын. Ол ынай-бээр ырак-узак чорук кылырынга, көжер-дүжерде эт-севин чүдүрерде, мал-маган кадарарда канчаар-даа аажок, чүнүң, кымның-биле-даа солуп болбас мал ышкашыл. Ынчангаш аът улустуң аас чогаалында безин кол черни ээлеп чоруун эскерип көрээлинер:

«Эртежи кижиге эзерлиг аътка чединер» деп үлегер домактын ханы утка-шынары безин амыдыралдың бир кезин көргүзүп турары ол. Чүге дизе бистиң ада-өгбелеривис чалгаа, уйгужу болбазын дээш бисти кижизидип чорааннары ол.

Ам бурунгу аас чогаалынга хамааржып кожомыктарже бичи кичээнгейден салылынар: Чүген-суглук кыжырадыр Чүнү дайнап тур сен, кулун. Чүрек, хөрек кударадыр Чүнү бодап ор сен, уруг.

Кандыг бениң төрөөн куну Карбап челер болган чүвөл? Кандыг кадай төрөөн уруу Кара баарым болган чүвөл? Оода-ла бо каш одуруглардан

безин эскерип көөрге, кижиге бодунуң ханы сагыш-сеткилин, ынакшылын, кедизинде барып, амыдыралдың хуу салымын безин аът-биле холбаштыр ырлап чорааны илден.

Ам оюн-тоглаа аайы-биле көрээлинер: алдарлыг хөгжүмүвүс херексели — бызаанчы — ол аът баштыг. Кожамыктап ойнаарда... аът чарыштырар. Өзүп олурар бичи чаштар азы анык-өскөннөр сыдым тутканда адагаш, өргөн-даа болза, аът шалбадан кижини өттүнүп ойнаарлар. Ынчангаш тыва улус аътты ол хире хүндүлээри-биле өлгөн малдың бажын безин бедик хая кырынга азы ышка азып каарын билер бис.

Ынчангаш чүү-даа болур чүве болза, чонга соңгуттурган даргавыс аът ышкаш ажылгыр кезээ, чоннуң хүндүткелин чаалап алганда, моюнунга хомуттан кедипкеш азы быжыг сыдым-биле төрөпчилепкеш, бурунгаар чүткүдүп, Тываның чурттакчы чонун эки амыдыралче чедирин күзээлинер.

Андрей ӨНЕР-ООЛ.

Кызыл хоорай.

ШЫНГА ДУУШПЕС

Бистер, ТывКУ-нуң башкылары, Дээди Хуралдың депутаттары, Лидия Шуртуевна Ондарны эки билер, ооң өңүктери бис. 2002 чылдың март 6-да “Риск-информ” солунга “Кадры губят все” деп эгелиг чүүлү номчааш, дыка-ла хомуадыкыс, сөс бүрүзү хоп-нүгүл, кижиге көөр хөңнү чок чорук-биле долган чүүл болду.

Херээженнер байырлалының бүдүүзүндө кымның кым-биле “санажыр” дээш таарымчалыг үени шилеп алганы ыңай турзун.

Лидия Шуртуевна Ондарны билер бис, бойдустан чаяттыг-ган организакчы талантылыг, чүткүлдүг, харысалгалыг болгаш идепкейлиг амыдыралчы туруштуг кижиге болгай.

Школачы болгаш студент чылдарында ол школаның комсомол организациязының секретары, Иркутскиге тыва чаңгыс чер-чуртугларының даргазы бооп, аныктарның удуртукчузу турган. Университет дооскан соонда, 22 харлыг кысты ВЛКСМ-ниң Барыш-Хемчик райкомунун бирги секретары бедик болгаш харысалгалыг албан-дужаалга сонгаан.

Ооң соонда Л.Ш.Ондар удуртур албан-дужаалдарга ажылдаарын уламчылап, ТР-ниң күрүне лицейин тургузарынга үлүүн кириген. Аңаа башкылап, өөредилге эргелекчизинге дакпырлап ажылдавышаан, Кызылдың пединститудунуң немелде башкы мергелжил факультетиниң деканынга ажылдап, эртем кандидаты атты камгалаан. Башкылар болгаш студентилер аразында улуг хүндүткелди чаалап алган.

Альтернативтиг 12 кандидаттын аразындан конкурса үндезилтээш, 1996 чылда Лидия Шуртуевнаны күрүне албанының сектор эргелекчизинге, оон соонда — килдис начальнигинге, эргелел начальнигиниң оралакчызынга томуйлаан, амгы үеде күрүне албанының болгаш кадр политиказының эргелел начальнигинде ажылдап турар.

Экономиктиг чаа байдалдарда ажылдаары берге болбайн аан. Кадрлар ажылы бедик профессионалдыг, негелделиг болгаш принципаалдыг болурун негеп турар. Бо бүгү шынарлар Лидия

Шуртуевнада бар. Оон аңгыда кижилер-биле ажылдаарының четчир дуржулгазы, бодунга болгаш ажылдакчыларынга негелделиг болур аргалар ында бар.

Ооң удуртулгазы-биле күрүне болгаш муниципалитет албанының эрге-хоойлу баазы болур норма-эрге-хоойлу актыларын ажылдап кылып турар, кадр политиказының концепциязын белеткээр, кадр ажылының талазы-биле норма-эрге-хоойлу актыларының чыынды номун парлап үндүргөн. Ооң инициативазын өзугаар ТР-ниң Чазаның чанында күрүне албанының Сибирь академиязының төлээлелге черин ажыткан. Ону эргелел начальнигиниң албан-дужаалынга томуйлаан соонда, өөредилге, кадрлар белеткээр болгаш эде белеткээр талазы-биле ажылдык экижээң.

Күрүне албанын чорудар айттырылган талазы-биле федералдыг болгаш республика хоойлужудулгаларын күүседир талазы-биле ооң негелделери (аттестациялар, конкурстар, хыналдалар болгаш өске-даа) чамдык албан-дужаалдыг кижилерге таарышпайн турганы чажыт эвес, аңаа удурланып-даа турган.

Чагаага ат салганнар:

1. В.Л.Биче-оол — ТывКУ-да башкы, төөгү эртемнериниң кандидаты.
2. О.Н.Бегзи — РФ-тиң ТР талазы-биле социал камгаладыг фондунунуң килдис начальниги.
3. В.И.Глушеников — ТР-ниң Парлалга болгаш информация комитетиниң даргазының оралакчысы.
4. Н.Г.Дубровский — ТывКУ-нуң ректору, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты, биология эртемнериниң кандидаты.
5. Т.Б.Куулар — ТР-ниң Дээди Хуралының социал-политика талазы-биле комитетиниң даргазы.
6. В.Д.Март-оол — ТР-ниң ГШИ-ниң директору, төөгү эртемнериниң кандидаты.
7. М.Н.Микова — сайгарлыкчы.
8. М.Ч.Насюрюн — “Тывахарылзаинформ” бүдүрүлгезиниң начальниги.
9. А.А.Павлова — ТР-ниң Чазак Аппарадының удуртукчунуң бирги оралакчысы.
10. Ч.Т.Сагды — ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты, биология эртемнериниң доктору.
11. В.Д.Талтаева — ТР-ниң Курстаткомунуң даргазы.
12. Н.К.-К.Ховалыг — ТР-ниң күрээконкомитетиниң даргазының оралакчысы, химия эртемнериниң кандидаты.
13. О.М.Хомушкуну — ТывКУ-да башкы, философия эртемнериниң кандидаты.

Бистиң «Шын» солунуң редакциязынга Элегес-Аксы суурда кады кошкак уругларның дузалал школазынга ажылдап турган психолог башкы Наталья Догуй-ооловна Лаа чагаа эккелген.

“КАМГАЛАЛАДЫГ” ДИРЕКТОР

Мен ооң чагаазы-биле таныжып, боду-биле база чугаалаштым. Элегес-Аксында дузалал школаның байдалының дүвүрөнчии ол чугаалап, чагаазында айыттыгын чурум үрээшкннеринин дугайында фактыларны катап-катап тайылбырлап олурду. Чагаа, шынап-ла, дүвүрөнчиг, ону хынавайн парлаары берге болду. Ынчангаш ук чагааны маңаа катаптавайн, ында айыттыгын фактыларны канчаар хынаанымны бижип көрей.

Чагааазында бир дугаарында автор Элегес-Аксы дузалал школазының директору Борбак Кыргысовна Кыргыстың башкы ажылынга арга-дуржулга чогуң, билиини кызызын бижип, школарга шуут ажылдап чорбаан боор деп каразып, харын-даа башкы эртемнин бадыткаан дипломунуң шыннынга бүзүрөвейн турарын айыткан. Ынчангаш хыналданы ТГУ-нун архивинден эгелээр ужурга таварышкан мен. Ында Б.К.Кыргыстың аңаа бот-өөредилге-биле өөренип турганының дугайында хуу дептери бар, ол Кызылдың күрүнениң башкы институтун 1994 чылда бот-өөредилге-биле дооскан болган. Чогум башкылап чорбаан. Пенсия үнгүже хейниити чөмөнчилге черлеринге база янзы-бүрү удуртур ажылдарга ажылдап чорааны ооң соонда хыналда үезинде билдинген.

Март 5-те Элегес-Аксы дузалал школазында чагаада айыттыгын фактыларны истээри-биле келиримге, ында ТР-ниң Өөредилге яамызының ажылдакчылары өөредилге-кижизидилгеге хамаарыштыр хыналда кылып келген болду. Чагаага хамаарыштыр истелге кылып келгенимиңи ук школада өөредилге талазы-биле директорнун оралакчызы А.Ш.Серемаа баштаан башкылар-биле чугаалажырымга, 2 шакта башкыларны чыпшак, ук чагааны хыналтарын сүмелдирер. Элдеп чүве, мээң чүге келгенимиңи дыңнааш, Өөредилге яамызындан хыналда кылып келген бөлүктүң даргазы, ук яамыда кады багай уругларның социал камгаламын харылап турар кол специалист Галина Николаевна Аяа ук чагаага хамаарыштыр кандыг-даа тайылбыр бербезин чугаалады. Чүге дээрге ук школа дээрге «хааглыг албан чери-дир» деп тайылбырлап, ук чагааны хынаар димизме, «үстүнде албан черинден» чөпшээрел айтырып алырымны сүмелеп, меңээ шаптык кадарын оралдашты.

Барып-барып ТР-ниң Өөредилге яамызының кол специалистиниң амыдыралче, кижилерге көрүжүнүң ыңдыг кы-

зызы, бистиң ниитилелде «хааглыг албан черлери» чүгле кара-бажыңнар дээрзин билбези, ыя ол чагаа хынаарда, «үстүкү албан черлеринден» чөпшээрел негээр «ханы били» мени чөгөндирди. Ынчангаш ол чорук оларның менден бир-ле чүвени чажырыксап, башкылар-биле ужураштырыксавайн турарын тодардып, мени чагааны улам шыңгы хынаарынче албадапкан.

Ук чагааны хей башкылар мурнунга номчуп таныштырганым соонда, директор Борбак Кыргысовна чагаа бижээн психолог башкы Н.Д.Лааның ажылдап шыдавайн турганын тайылбырлап, бодунуң Элегес-Аксы суурга октатынган уруглар садының, эмнелгениң бажыңнарын школа кылыр дээш кылып чорудуп турган ачы-хавыязын санап, бо чагаа дээрге ону ажылындан үндүрүксээң, ооң орнунга директорлаксаан кезек башкыларның ажылы деп чугаалады.

Ооң соонда башкылардан чагаага хамаарыштыр санал бээрин диледим. Кезек кым-даа ыттавады. Оон республикада эн шыырак башкыларның бирээзи, бир чылын «Чылдың башкызы» деп конкурса бирги черни алгаш, Турция баар халас путевка-биле шаннаткан, амгы үеде ук школада тыва дыл башкылап турар Эрес Коңзай-оолович Ооржак үнүп келди. Ол чагаада айыттыгын фактыларны саазынга демдегелеп алганын езуугаар тайылбырлап эгеледи:

— Шынап-ла, директор Б.К.Кыргыстың методика болгаш башкылар коллективи-биле ажылы шуут чорбайн турар. Сөөлгү 6 ай иштинде коллективке кандыг-даа семинар, өөредилге болбаан. Коллектив мурнунда турганында дег быжыг эвес, сандараан, башкылар найыралдыг эвес, чаңгыс аай эп-сеткил чок, бот-боттарынга бүзүрөшпес апарган. Башкыларны «мээң» азы «еске» деп ыглап, бот-боттарынга удурланыш-как чорукту директор Борбак Кыргысовна тургускан. Черле ынчаш бо директор ниити башкылаашкын болгаш башкылар коллективи-биле кандыг ажыл чорударын билбес болган. Ооң мурнунда ук школага өөредилге эргелекчизи бооп ажылдап турган, «Улус өөредилгезинин тергени» деп херек демдээниң эдилекчизи, методика талазы-биле башкыларга дыка эки дузаны чедеп турган Н.Ч. Куулар деп башкыны ук албандужаалдан дүжүрүп, орус дыл болгаш литература эрттирер кылдыр шактар берип каан. Ооң орнунга кандыг-даа арга-

дуржулга чок, башкыларга методиктиг сүме берип шыда-вас, чедип алган эртеми безин чүгле садиктерге кижизидикчи башкы болуп ажылдаар ужурлуг А.Ш. Серемааны кирип алган. Ынчангаш өөредилге-кижизидилге ажылы илдеңи-биле баксыраан, башкылар биле кижизидикчилер аразында дем чок апарган. **Оон ыңай чагаада айыттыгынганда ышкаш школа-интернатта уруглар 4 ай иштинде диш чугбаан, чылыг уктары, хол-хаптары, иштики идик-хеп чок кыштааны база шын.** Оон ыңай кады багай өөреникчилерниң арын-шырайыңга көк (боттары чокшуп алган азы улуг кижилер талазында шын эвес кеземче болганда) тыпты берген таварылгаларны Эрес Коңзай-оолович боду уругларның социал байдалын камгалаар инспектор болуп ажылдап турда, үргүлчү сайгарып турган. Ынчангаш мурнунда ыңдыг таварылгалар дыка эвээш турган. Ам ыңдыг сайгарылгалар болбастаан,

лиялыг орус дыл башкызы, эге класс башкызы Валентина Маевна Сарыглар база-ла чугаалап турганнар. Ук башкыларны мергежилдин тергенин эки билер, боттарынга бүзүрелдиг башкылар-дыр деп билдим. Өске башкылар ыгыт чок олурар болду. Ооң чылдагаанын билип олурдум. Хурал мурнунда директорнун ажылының дугайында чугаалап бээрин чамдык башкылардан дилээримге: «Силер ынчачап чоруй баарыңарга, бисти директор ажылывыстан үндүрүптер-ле болгай» — деп чугаалап турганнар.

Директорну камгалаар, аңаа болчур башкылар чок эвес, бар болган. Ынчалза-даа олар база чагаада айыттыгынган фактыларга удур чүнү-даа чугаалавадылар. Эге класс башкызы Е.С.Шаравин харын-даа: «Методиктиг сүмелер биске херекчок, бис шуптузун билер бис» — дээн. Ол дээрге база-ла школага методика ажылы шуут чорбайн турганын бадыткаан чугаа-дыр. Чүге дээрге башкылаашкын ажылы үргүлчү чаартылганы негээрин, башкы кижини билин доктаамал бедидерин чаа ажылдап эгелээн анык башкылар безин билер болгай. Чагаада айыттыгынган фактылар шупту бадыткаттыгынган. Бо муңгаранчыг хурал үезинде ТР-ниң Өөредилге яамызының ажылдакчызы Г.Н.Аяа кандыг-даа сагыш човаашкын чок, дүш чок каттырып олургаш, сөс дилээш, чүгле директорга болчур болду. Кызылдан барган хыналда комиссиязының кежигүннеринин бирээзи орус башкы база-ла Борбак Кыргысовнага болчуп: «**Башкылаашкын методиказыңга ол кошкак-даа болза, ооң ажыл-агыйжызы мындыг**» — дээш, меңээ улуг эргээн көргүстү. Ону алгаш көөрге, башкылаашкын ажылынга кошкан ол комиссия кежигүннери безин билер ышкажыл. Ол-ла школага директорнун ажыл-агый талазы-биле оралакчызы кылдыр салып алыр болза, дыка-ла эки болур боор деп көрдүм. Оон ыңай бо школага бүгү хандырылганы ТР-ниң Өөредилге яамызы боду дорт чорудуп турар болгай. А директор кылдыр башкы ажылын эки билер, ону эки организастаар кижини херек-тир ийин.

Ук хурал соонда, ийи хонганда, ТР-ниң Өөредилге яамызынга чеде бердим. Сайыт П.А.Морозов боду чок болду. Кады багай уруглар өөренип турар школалар талазы-биле ажыл харылап турар оон оралакчызы Марита Тепес-ооловна Удумбара-биле чугаалаштым. Аңаа чагаа болгаш ону сайгарган хурал ду-

гайында бирден бирээ чокка чугаалап бердим. Даргам база-ла кады багай уруглар өөренип турар «хааглыг албан черинге» мээң чагаа истээр эргем чок турганын, ону хынаарда, ТР-ниң Өөредилге яамызындан чөпшээрелдип алыр турганымын чугаалады. Мен кады багай уруглар-биле эвес, башкылар-биле чугаалажып турган болгай мен. Чагаа база-ла кады багай уруглар дугайында эвес, башкылар дугайында чоруп турган болгай. Директор Б.К.Кыргыска оралакчы сайыт база-ла чаш уруунга дег болчур болду: «Ол директор дээш чүгле мен харылаар мен» — даа диди.

Чаш уругга-даа болза, бодунуң кылган херээн боду харылазын деп өөредир болгай бис. Школа директору дээш оралакчы сайыт чүге харылаар болганын билбедим.

Оон Марита Тепес-ооловна Элегес-Аксы дузалал школазының ажылынга улуг хора чедеп турар Э.К.Ооржак баштаан директорга удурланып турар бөлүк башкыларны ажылындан үндүрерин чугаалап, аңаа мээң солунга үндүрер чүүлүм ону кышырыңга дузалыг болурунга идегеп, харын-даа меңээ: «Ол Эрес дээр башкыга ажылдан тып бээр сен» — деп-даа сүмеледи. Марита Тепес-ооловна эрткен чылын август 12-де күштээш-кин болганын шуут өскээр чугаалап: «**Чүгле күштээш-кин кылырыңга оралда-жыпшкын болган**» — диди. А күштээшкнниң ылап-ла болганын хурал үезинде Б.К.Кыргыс боду безин бадыткаан болгай. Ол хире коргунчуг үлгедиг бооп труда, ТР-ниң Өөредилге яамызы буруулуг кижилерге харысалга онаваан. Ооң орнунга чырык чер кырында бүгү кижилерден, башкылардан, өөреникчилерден «үнелиг» директорну камгалаар болду. Башкылаашкын ажылы билбес кижини чүге директор кылдыр томуялап каанын оон айтырар дээш чадап каан мен. Марита Тепес-ооловна хей чугаазы-биле меңээ бичии-даа чай бербейн, шуут-ла эжиктен үндүр үзээлпкен.

Мурнунда Б.К.Кыргыс чүгле директорлап эгелеп турда, Элегес-Аксы дузалал школазының башкылары коллективи-биле ТР-ниң Өөредилге яамызынче ону солурун дилеп билдиришкн бижээң. Ынчалза-даа ол албан чериниң дилээн хандырбаан. Башкылаашкын ажылы билбес Б.К.Кыргыстың директорлаары ТР-ниң Өөредилге яамызында чамдык кижилерге чүге херек бооп турары билдинмес.

Борис ОНДАР.
«Шынның» корр.

Чагаа изи-биле

уругларның арын-шырайларында көктерлиг кылаш-тажыры көвүдээнин башкы демдегледди.

Оон ыңай эрткен чайын, В.К.Кыргыстың ажылдап турган үезинде август 12-де, Наадым хүнүнде, ук школага 13-ле өөреникчи артып калган турган. Ол хүннерде директор Б.К.Кыргыс шыңгыраткан дежурный-лаашкын организаставаан. Аңаа хамаарыштыр тускай дужаал үндүрбээнинден ол хүн ажыл дыка кошкак болган. Түңнелинде школага арткан турган уруглар арагалаан. Күштээшкн болган. Аңаа хамаарыштыр кеземче херээ оттуртунган-даа болза, чүге-ле ийик, истелге чүгле чаңгыс уруг күштеткен деп турар. Херек кырында күштеткен уруг чаңгыс эвес деп, Эрес Коңзай-оолович бадыткап турган. Ол ынчан инспектор турган болгаш, багай чүвеге таварышкан уруглар-биле чугаалажып турган. Элдеп чүве, ооң соонда Эрес Коңзай-ооловичини инспектор ажылындан хостааш, ооң орнунга база-ла эртем-билини чок Кызылда ТКУ-да ийиги курста бот-өөредилге-биле өөренип турар уругну инспектор кылдыр кирип алган. Херек кырында ол харысалгалыг ажылга дээди эртем чок кижини канчап-даа ажылдавас болгу дег.

Директорнун ажылында оон-даа хей четпестерни логопед башкы Розалия Серен-ооловна Кыргыс, адын бижип четтикпейн барганым Ооржак фами-

КАРА-ЧЫРАА СУУРУЖДА

ШИНЧИЛЕЛДЕР, ОЛАРНЫҢ ТҮҢНЭЛДЕРИ

ИДЕГЕЛГЕ ЫНАНЫШТЫГ

“Челээш” уруглар сады Кара-Чыраа суурунга 1986 чылда тургустунганда, ооң бир дугаар эргелекчизинге Эзирикпей Анай-ооловна Ховалыг ажылдаан. Ол үеде баштайгы кижизидикчи башкылардан: Уйнук Ондар, Тамара Хомушку, Раиса Ондар, хүндүскү няялар: Нина Ооржак, Галина Монгуш база таңныыл Көшкен-оол Ховалыг — олар ажылдап эгелээрнер.

Уруглар сады тургустунганындан бээр чоокта чаа 15 чыл оюн демдегеп эрттирген. Бо үениң дургузунда уруглар садының хөгжүлдизинге кандыг өскерлишкчинер, чаартылгалар болганыл? Ол дугайын чугаалап бээри-биле улуг уруглар бөлүүнүң кижизидикчи башкызы

апарганда боттары тыптынып, чамдыкта уругларның кичээлдерге, хостуг үелеринде ажыл-лаар ойнаарктар тыптынарынга ада-иелерниң дузазын база кириштирип турар. Байдал чеже-даа берге болза, “каарганга борбак быштак таваржырын” манап олурбайн, боттарының чогадыкчы тывынгыр чоруун ажылдап турарлар.

Аыш-чем талазы-биле уругларның хандырылгасы эки. Уруглар сады боттарының девискээринде картошка, ногааны тарып ап, дузалал ажыл-агыйында тудуп турар. Аыш-чемге немелде кылдыр ажылчыннар боттары капустаны тарааш,

“Челээш” уругларны школага белеткеп турар

Раиса Көкүн-ооловна Ондардан дилээн мен. Ам ооң чугаазын дамчыдып көрейн:

— Амгы үеде “Челээш” уруглар сады Татьяна Дажымбаевна Донгактың удуртулгасы-биле чоруп турар. Мында 45 олут бар, уругларны ийи бөлүккө чарган. Уругларның өөредилге программазын экологтук кижизидилге болгаш тыва чаагай чаңылдарже угландыраы-биле 4 башкы ажылдап турар. Олар шупту — башкы эртемниг кадрлар. База ол ышкаш 1 эмчи, 4 ажылчын, 2 повар, 1 ажыл-агый эргелекчизи, таңныыл дээш колдуунда аныяктар хаара туттунган аныяк коллектив болду. Ылаңгыя хөгжүм башкызы Мира Экерооловна Монгуштуң кичээли уругларга солун болуп, ооң ролу садикте кол черни ээлеп турарын чугаалады.

Школа назыны чедип олурар уруглар-биле ажылдаарда, оларга таарыштыр бижиттинген шүлүктөр, чечен чугаалар дээн хевирлиг тыва чогаалчыларның үндүрүп турар литературалары, чурраан чуруктар кончуг ховар болуп турарын демдеглей-дир. Ылаңгыя көргүзүп материалдары шуут чок. Аргажоктан херек

күзүн эккеп, хостуг үелеринде чыып алган ыт-кадын, инек-караазының бүрүзүн хайындыргаш, бүдүн чылдың дургузунда чемде суксун аймаанга аралаштыр ажылдап турар.

“Челээш” уруглар садының кижизидикчи башкылары кожазы Хөр-Тайга, Бора-Тайга суурларга барып, ажык кичээлдерге олуржуп, арга-дуржулга солчушкунун база кылып турар. Ынчалза-даа оларның ажылга арга-дуржулгасы чүгле ооң-биле кызыгаарланмайн, харын кожуун төвүндөн база кээп, чүгле хынап келиринден аңгыда, өске-даа ажыктыг сүме, дуза кадып, тайылбыр ажылын кылган болза деп улуг идегелге ынаныштыг.

Чүү-даа чүвеге шупту-ла дески чүве кая турар. Бо хүннерде уругларның удуур орун-дөжээ бар-даа болза, олуруп алгаш чеченер, өөренир стол, сандайы эрги, чаңгыс аай эвес. Садик ажыттынганда-ла берген эт-севи эргижирээш, үрелип бузулган. Үстүкү черлерде бо талазы-биле кириген дилеглеринге боттук дуза чедирериниң аргасы бар. Черле ынчаш соң-даарта инвентарь болгаш өске-даа көргүзүп материалдары-биле хандырылга экижири боор дээрзинге садик башкыларының идегели улуг.

Сүт-Хөл кожуунуң Кара-Чыраа ортумак школазында директорнуң кижизидилге талазы-биле оралакчызы Светлана Сапыяновна Ондар-биле шагдан тура таңыш болгаш кая-даа чоранымда бо-ла таваржып чугаалажы бээр бис. Ынчалза-даа, шыны херек, ооң ажылының дугайында айтыржып чугаалажып көрбээни бис.

Светлана Сапыяновнаның башкы стажы 30 чыл, 1-ги категорияның математика башкызы кижизидилге талазы-биле оралакчы кижиниң ажылы кандыг угландырышкын-биле ажылдаар болур ирги?

— Светлана Сапыяновна, кижизидилге талазы-биле оралакчы кижиниң ажылы кандыг угландырышкын-биле ажылдаар болур ирги?

— Бирги угландырышкын, экология болгаш тыва чоннуң чаагай чаңылдарына өөреникчилерни кижизидери-дир. Ону мынчаар тайылбырлап болур. Чижээлээрге, класстарга экология талазы-биле темаларны улуп бергеш, ук айтырыгны өөреникчилерниң ажылдап, шинчилеп турарын көөр бис. Чижээ, тайганың тооруу, хөлүвүстүң дугайында, ында кандыг балыктар өзүп, көвүдөп турарыл. Хөлдүң суу чүге сыггап турарыл, ооң балык-байланын кайда, канчаар саарып турарыл, аңаа кол хамаарылгалыг кижилер кымнарыл дээн хевирлиг өске-даа айтырылгар болур.

Суурнуң хоочуннарының дугайында өөреникчилер чыл дургузунда шинчилеп ажылды чорудуп, ужуражылгаларны эрттиргеш, тускай чуруктарлыг альбомнары белеткеп турар. Күш-ажылдың хоочуннарының дугайында көргөн, билген чүүлдерин 9 дугаар класстың өөреникчилери тускай ажыл кылдыр кылып турар. Ынчангаш класс бүрүзү аңгы-аңгы темаларлыг дээрим ол.

— Ооң түңнелдерин канчаар үндүрерил?

— Тема аайы-биле класстарның кылып чоруткан ажылдарына үндөзилеп алгаш, школага өөреникчилерниң эртем-практиктиг конференцияларын эрттирип, аңаа олар чыл дургузунда кылган ажылдарын камгалап ап турарлар. Ооң соонда ада-иелерге база таңыштырып турар. Шак мындыг ажылдарыбыстың эки түңнелдерлиг болганы-биле эрткен өөредилге чылында кожуунга 2 дугаар черни алдывыс. Ооң соонда бо ажылдарыбысты экологтук туристичи слетка кириштиргеш, база-ла кожуун иштинге 2 дугаар черни бистиң өөреникчи-

леривис алган.

Эрткен күзүн бо ажыл талазы-биле республика чергелиг конференцияга бистиң 3 өөреникчиси киришкен. Аңаа 11 дугаар класстың өөреникчизи Оюмаа Ондар “Диң — үнелиг аң” деп темага, 9-ку класстың Алдынай Ондар “Чыжыргана” дугайында база-ла 9-ку класстың Саяна Ондар “Кара-Чыраа суурунда экология-биле холбашкан аттар” деп темага илеткелди номчаан.

— Мындыг угландырышкының ажылды чорудуп турарының кол сорулгасы кандыгыл?

— Шак мындыг ажылдарны өөреникчилерге кылдырарга, кончуг солун болгаш олар боттарының сонургалы-биле кылып. Өөреникчилерге шинчилеп ажалдарын бичизинден тура чорудуп өөредери чугула деп санап турар мен. Чүге дизе оларны, бир-ле дугаарында, студент чылдарга белеткеп турары болур. База ол ышкаш чон мурнунга амды-нааштан тура боттары таңыштырып, оларны чугааланып өөрениринге база белеткеп, оларны чон-биле аралажып, чугаалажып билир кылдыр өөредип, оон түңнелди үндүрери.

— Өөреникчилер демей-ле башкыларның дузазы-биле хөйү кылып болгай..

— Айтырыг шын тургустунду. Боттарының даанган ажылынга бердинген, салган сорулгасын эчизинге чедирер дээш кызымак ажылдап турар башкылар бисте хөй. Ындыгларга Чечена Мачак-ооловна Куулар, Орланмаа Бабай-ооловна Ондар, Саяна Николаевна Ховалыг болгаш өскелерни-даа чоргаарал-биле адап болур.

Ажылда эң-не бергедежип турар чүүлдеривис — башкы кадрлар айтыры. Ылаңгыя күш-культура, ыры башкызы бисте чок болуп турар. Бо чоокку

үелерде суурууска уран чүүл школазын ажыдып алырын планнап турар бис. Ол талазы-биле чогуур хемчеглер алдынып турар. Бистиң школада мөөрейлерни, маргылдааларны план езугаар эрттирип турары чаңчыл апарган. Өөреникчилерниң бот-башкарылгасын төптер таварыштыр чорудуп турар бис. Школаның шак мындыг хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип, арга-сүмезин кадып ажылдап турар коллегаларыбыс эвээш эвес. Ылаңгыя өөредилге эргелекчизи Зоя Кончуковна Ондарны онзагайы-биле демдеглексеп тур мен. Ол үр чылдарда бо ажылга ажылдап келгени-биле ажылынга харысалгалыг, дем-

ЭКОЛОГТУК КИЖИДИЛГЕ

нежип ажылдаарга ажыл-агый-даа чогуунур болур.

Экология талазы-биле кожуунга болуп эрткен мөөрейлерге башкылардан Марита Хүрчел-ооловна Ооржак ажык кичээл эрттиргеш, III-кү черни, Софья Кыргысовна Ондар классты-биле “Кара-Чыраа суурнуң аңчылары” деп шинчилеп ажылын чоруткан. Сечитмаа Бады-Байыровна Тырык суурун дугайында экология-биле холбашкан илеткелди номчааш, III-кү черни алган.

Чылдың-на школаны доозуп чоруткан доозукчуларыбыс-биле ужуражылгаларны организастан, спортчу маргылдааларны, оюн-тоглаа, мөөрейлерни доозукчуларыбыс-биле кады эрттирип, харылзаавыс үспейн турар бис. Бистиң школаның доозукчулары республикадан дашкаар хоорайларда өөренип турары дээрге-ле — бистиң чоргааралыбыс, олардан бистиң хөй-адывыс көдүрлүр. Ыраккы хоорайларда өөренип турар студентилеривис саны хөй. Ынчангаш оларга чүгле ак орукту, эки өөредилгени күзээр-дир мен.

ХҮНДҮСКҮ ИНТЕРНАТТА

Школада өөреникчилерниң хүндүскү интернадында 2 бүдүн, 5 чартык өскүс уруглар, артканары хөй ажы-төлдүг болгаш чедимчези багай өгбүлелерниң ажы-төлүн — ниитизи-биле 25 өөреникчини хаара тудуп турар. Оларны повар Мария Ондар база кижизидикчи башкы Зоя Сат хайгааралда алган.

Хүндүскү интернатта уругларны тудуп турарының кол сорулгасы — кошкак өөренир өөреникчилерниң өөредилгезин 100 хуу чедип алыры, өөредилге херекселинге база школаның эт-севинге камныг болуру, хөй-ниити, чеченлиге черлеринге корум-чурумнуг болурун чедип алыры. А школа башкыларының уругларга ниити өөредилге билиглери-биле катая тыва улустуң чаагай чаңылдарына кижизидери чедип алдынып турар.

Эрткен чазын интернаттың ажылчыннары

школа девискээринде участогунга тарып алган ногаа, картошказының курлавырын бо хүннерде чемде ажылдап турар. Ол ышкаш өөреникчилерниң дузазы-биле чайгы үеде ыт-кады, кулча, бажың чугайлаар кисточка, күзүн одалга ыяжын белеткеп алыры оларда чаңчыл болу берген.

Бодунуң даанган ажылынга кызымак болуп турбуже, чамдыкта үстүкү черлерден улустуң амьдырал байдалын билбейн, ол-бо деп чеме-хала кылып, дээди эртем чогуунга сылдап алгаш, кызай бээр чоруктарның тургустуна бээри хомуданчыг. Тускай эртеми чок-даа болза, чаңгыс ол-ла ажылга хөй чылдарда ажылдаарга, кым-даа кижизидилге ижигип, бодунуң туружун билир апаар дээрзин ажылчыннар чугаалады.

Арынны Чимисмаа МОНГУШ белеткээн.

ҮРЕЗИН АМ-ДАА ХЕРЕК

Бо хүннерде хову, шөлдерниң кылын хары эрип, чер кыры карандылап эгелээн. Ооң-биле чергелештир часкы хову ажылдары эгелээр. Бо чаагай ажыл-херекке суурнуң арат, фермер ажыл-агыйлары, хууда дузалал ажыл-агыйлары чер ажылынга баш бурунгаар машина-техниказының септелгезин, кыварчаар материал, үрезин айтыры дээш амдыгааштан эгелеп белеткел ажылдарын чоруда берген.

Ниитизи-биле кожуун бо чазын 4200 га черге тараа культураларын, 215 гага картофельди болгаш 30 га черге ногаа аймаан тарырын планнап турар. Кожуунуң ажыл-агыйларының күскү дүжүттөн курлавырлап белеткеп алганы 498 тонна үрезиниң амдызында шынары эки. Ынчалза-даа ам-даа немей үрезин тыптынып алырынга баш бурунгаар белеткенип турар.

ҮЛЕТПҮР – ХӨГЖҮЛДЕНИҢ ОРУУНДА

(1997–2001 чылдарның көргүзүглерин езугаар)

ТР-ниң Чазааның Отчедунда 2001 чылда республиканың үлетпүр бүдүрүлгелери чедимчелиг ажилдааны тодаргайлап айтыкан. ТР-ниң Үлетпүр яамызы сөөлгү чылдарда багай эвес ажилдап, экономиктиг кризистин берге чылдарында шыдашпай буурап дүшкөн бүдүрүлгелерни катап тургузуп, оларның продукция бүдүрер арга-шинээн катап тургускан. Ол дээрге ажилчын олуттар, чоннуң социал амырларынга улуг деткимче.

Чазактын чылдың-на ТР-ниң Дээди Хуралына чорудуп турар Айыткалынга дүүштүр “Тыва Республикага үлетпүрнү сайырадырының концепциязын” Үлетпүр яамызы ажилдап кылгаш, орта ТР-ниң Чазааның отчедунда кирген шүгүмчүлелдерге, саналдарга үндөткөп, ону эде талазы-биле тускай хемчеглерни ап келген. ТР-ниң Чазааның болгаш Үлетпүр яамызының талазындан ап келген хемчеглерни түнелинде, бо яамыга хамааржыр бүдүрүлгелер продукция бүдүрериниң бадышкынын болдурбаан болгаш сөөлгү 3 чылда ооң ниити хемчээли улгаткан. Ол бүдүрүлгелерге өңүг металлургия, машина тудушкуну, ыяш белеткээр болгаш болбаазырадыр база чик үлетпүр болгаш өске-даа адырларның бүдүрүлгелери хамааржыр.

ТР-ниң Чазааның структуразынга бүдүрүлгениң экономиктиг секторун харылаар яамыны тургусканы ажыктыг болган дээрзин ооң ажылы бадыткап турар. Ол адырда бүдүрүлгелерниң “турум” ажилдаарын хандырар, үлетпүр бүдүрүлгелериниң ниити продукция бүдүрер хемчээли катап тургустунуп, эргелеп-башкаарының структуразын эде тургузары уламчылап турар болгаш тус черниң чиг эднин баазазына чаа бүдүрүлгелер тургустунуп, бодунуң орулганын хемчээлин улгаттырына кол рольду ойнаар апар. Түнелинде республика бюджетинге оларның кирип турар үлүү улгадып олар.

Сөөлгү беш чылдың түнели-биле Үлетпүр яамызының харылап турар бүдүрүлгелериниң продукция бүдүрери чылдан чылче көвүдөп кел чыдар. Ону мындыг чижектен көрүп болур, 1997 чылда 57905 муң рубльдин продукциязын бүдүрүп үндүргөн болза, 1998 чылда 113388 муң рубль, 1999 чылда 221291 муң рубль, 2000 чылда 292614 муң рубль, 2001 чылда 321556 муң рубль болган. Бо саннар үлетпүр бүдүрүлгелериниң турум, бурунгаар көрүштүг ажилдап кел чыдарын бадыткап турар. Бүдүрүп үндүрүп турар продукциязының даңгызы көвүдээн. 1997 чылда 78,2 хуу турган болза, 2001 чылда 104,8 хуу болган.

Сөөлгү беш чылда алдыны казып тывары көвүдээн, акша-биле алырга, ооң ниити түңү 891,4 млн. рубль болган. 1997 чылда 44,7 млн. рубльдин алдынын казып тып турган болза, 2001 чылда 277,4 млн. рубль болган азы үш катап көвүдээн. Алдыны казып тыварының хемчээлин “Ойна” болгаш “Тыва” артельдер доктаамал улгаттырып келгенер. 1997–2001 чылдарда алдының курлавырларын дилеп тывар болгаш ооң бүдүрүлгө баазазын улгаттыры-биле 8 млн. рубльди үндүргөн. Республикада дилеп тыпкан алдының курлавырының өзүлдөзү чылдың-на 180-ден 342 кг чедип турар.

Сөөлгү чылдарда берге байдалга республиканың “Машина тудушкун заводу” таварышкан экономиктиг кризистин эге

чылдарында бүдүрүлгө шуут үптөттинген турган. ТР-ниң Чазааның, Үлетпүр яамызының талазындан тодаргай хемчеглерни ап келгениниң түнелинде, завод катап тургустунгаш, чедимчелиг ажилдап эгелээш. Ону мындыг саннар бадыткап турар, 1997 чылда завод 0,2 млн. рубльдин продукциязын бүдүрүп үндүрүп турган болза, 2001 чылда 3,1 млн. рубльдин продукциязын бүдүрүп үндүрүп турар. Ыяш болгаш ыяш болбаазырадыр үлетпүрнүң ниити бүдүрүп үндүрүп турар продукциязы 1997 чылга деңгээрге, 6 катап өскөн. Ылаңгыя продукция бүдүрерин “Тыва мебель” болгаш “Тыва лес” кызыгаарлаттыг харысалгалыг эштежилгелер улгаттырган. Ажыгдал ыяшты үндүр сөөртүрү 67,7 хууга, дилиг материалдарын бүдүрери 92,3 хуу, ыяш кылыгылары 12,3 катап өскөн. Офис мебели болур школа парталарының ийи хевирин бүдүрүп үндүрерин шингээди алган. Сөөлгү чылдарда күрүне чагыгларын үлетпүр бүдүрүлгелеринге быжыглап турары бүдүрүлгелериниң продукция бүдүрерин көвүдөткөн болгаш ажыл чок кижилерге немелде ажилчын олуттар немешкен. Чүгүле ыяш болбаазырадыр бүдүрүлгелерге 2001 чылда 3,5 млн. рубльдин күрүне чагы кирген. Тудуг материалдарының үлетпүр бүдүрүлгелеринде байдал ындыг-ла эки эвес болуп турар. Күрүне бүдүрүлгези “Тыва даг-дүгү” комбинатында продукция бүдүрери сөөлгү чылдарда дең-дески эвес болуп келген. Бүдүрүлгениң бүдүрүкчү күчү-шыдалы, дериг-херекселдери болгаш техниказы хөй чылдар дургузунда ажилдаан түнелинде, аргажок элеп эргижиреп баксыраан, эрги технология чарыгдалы хөй болгаш карылгалыг бооп турар. 1997 чылда 4398 муң тонна даг-дүгүн бүдүрүп үндүргөн болза, 2001 чылда 2400 тонна болган. 1998 чылдың август 18-те болган кризис база бүдүрүлгени берге байдалга таварыштырган. Өртектерниң өскени-биле бүдүрүлгениң саарлыр аргашинээ болдунмаан.

Чүдүрүлгелери беш чыл иштинде 55 млн. рубльдин продукциязын бүдүрүп үндүргөн. Ооң өзүлдөзү 1997 чыл-биле деңгээрге, 4,5 катап өскөн. “Тываның хевистер”, “Ак-Довурактын дааранылга трикотаж фабриказы” күрүне бүдүрүлгелери ажыгдалга киргенинден, чоннуң үс-тывыш болгаш суй белектер кылыр бүдүрүлгезин катап тургусканындан, Кызылдың караа четпестер ниитилелиниң өөредилге бүдүрүлгө черинге болгаш “Кызылдың дааранылга фабриказына” продукцияны чаа хевирин шингээди алганындан чик үлетпүрнүң бүдүрүп үндүрүп турар бараангы продукциязының хемчээли улгаткан. Үлетпүр продукциязын бүдүрери 2000 чыл-биле деңгээрге, 2001 чылда 109,9 хууга өскөн. Моон мурнунда чылдарда үлетпүр продукциязын алдын тывыжы кол черни ээлеп турган болза, эрткен чылын чүгүле 104,4 хуу болган, а үлетпүр продукциязының өске хевирлериниң хемчээли улгатканындан өзүлделиг болганын бадыткап турар.

1998 чылдың августа болган кризис үлетпүр бүдүрүлгелериниң ажылын элээн нарыыдаткан. 1999 чылда дыка хөй бүдүрүлгелер продукция бүдүрер хемчээлин кудулаткан, чүгүле алдын тывыжы ол-ла хемчээлинге турган. Бүдүрүлгелериниң кол курлавырлары чүгүле боттарының

түр чарыгдалына өйлежип турган. 1998 чылдың августтан 1999 чылдың төнчүзүнге чедир металлдың өрттөзү 220 хууга, алгы-көш 400 хууга, хөй дүгү 200-250 хууга өскөн. Ооң түнелинде “Машина тудушкун заводу”, “Тыва даг-дүгү” комбинаты, “Тываның хевистер” күрүнениң каттышкан бүдүрүлгелери берге байдалга таварышкан. Ол бүдүрүлгелериниң үндүрүп турар продукциязы ооң бүдүргөн чарыгдалын дуглап шыдашпай барган.

Организацияларның болгаш чурттакчы чоннуң садыглажыр арга-шинээ чавыс болганындан үлетпүр бүдүрүлгелери бараангы продукцияны өрттөзү эстүрбээн болгаш ону бодунуң бот өрттөздөн чийке садар жумурга таварышкан. Эвээш хемчээлдиг, улуг өртектериг продукция бүдүрүп үндүрүп турганындан бүдүрүлгелер сайгарлыр акша-хөрөңги ажилдап ап шыдашпай барган. Ол байдалды өөренип көргөш, ТР-ниң Үлетпүр яамызы тус черниң бойдус болгаш күш-ажыл курлавырларының баазазына үндөткөп, чаа бүдүрүлгелерни тургузар талазы-биле федералдыг адрес-тиг инвестиция программанынче 19 төлөвилелдерни ажилдап кылгаш кирген.

2010 чылга чедир Тыва Республиканың социал-экономиктиг сайзыралының күрүне концепциязын ажилдап кылырына Үлетпүр яамызы киришкеш, орта 2 программаны кирген: “Тыва Республикага 2001–2005 чылдарда чик үлетпүрнү сайырадыры” болгаш “Тыва Республикага 2002–2006 чылдарда ыяш белеткээр болгаш ыяш болбаазырадырын сайырадыры”. Ооң кол сорулгазы рыноктуң негелдезинге дүүштүр чик болгаш ыяш болбаазырадыр үлетпүрнүң бүдүрүлгелериниң техниктиг баазазын тургузуп, бүдүрүп үндүрүп турар продукциянын шынарын экижидеринче улуг кичээнгени салып турар.

Сөөлгү чылдарда 7 бүдүрүлгелерни катап тургузуп, чаартып ажыгдалга кирген. Ол бүдүрүлгелерге үениң негелдезинге дүүштүр чаа хевириниң бараангы продукциязын бүдүрер цехтерни ажыгдалга кирип эгелей берген. Чижээлээрге, “Машина тудушкун заводу” пластмасс кылыр цех улуг келир үелиг дээрзи билдингир. Чамдык бүдүрүлгелер “Кызылдың машина тудушкун заводу”, “Тыва даг-дүгү” комбинаты кажан чуртка эде тургустунушкун эгелээш соонда, 1985 чылдан бээр 2000 чылга чедир чаңгыс-даа техника садып ап көрбээн. Ынчангаш сөөлгү ийи чылда “Тыва даг-дүгү” комбинатына федералдыг инвестиция программасындан 17,5 муң рубльдин, республика бюджетинден 10,9 муң рубльди берип, техниктиг хандырылганын экижиктен. Бүдүрүлгелериниң ажилдаарына деткимче бээр-биле чүгүле сөөлгү ийи чылда республиканың 6 үлетпүр бүдүрүлгелеринге федералдыг инвестиция программасындан 36,7 млн. рубльди, республиканың инвестиция фондуздан 9 бүдүрүлгелерге 15,775 муң рубльди, бюджет сайзыралының күрүне деткимчезинден 10 бүдүрүлгелерге 68,505 муң рубльди берген.

Ол бердинген акша-төгери республиканың үлетпүр бүдүрүлгелериниң хөгжүлдөзүне улуг деткимче болган. “Ак-Довурактын дааранылга фабриказы” катап чаартып, ажыгдалга кирген. Алгы-көш фабриказына экспертизаны эрттирген.

“Кидис-пимокат заводун” эде дерип, немелде дериг-херекселдерни тургускан. 2001 чылдың ноябрьда Терлиг-Хаяга 30 муң тонна чугай өрттедир печканы ажыгдалга кирген. Күрүне бүдүрүлгези “Войхор” дериг-херекселдерни садып алган. “Кызылдың дааранылга фабриказына” чаа продукция бүдүрүп үндүрери-биле немелде дериг-херекселдерни садып алган. Мындыг хемчеглерни ап келгениниң түнелинде, карылгалыг ажилдап турар бүдүрүлгелерниң саны көскүзү-биле кызырылган.

Сөөлгү чылдарда күрүне чагыын бүдүрүлгелерге быжыглап турары, үлетпүр бүдүрүлгелеринге улуг деткимче болуп турар. Моон мурнунда республиканың бюджет адырының албан черлериниң акшазы колдуу Саян артында чоруп турган болгай. Ол чылдарда үлетпүр бүдүрүлгелери бодунуң күжүнүң чүгүле 20-40 хуузу ажилдап турган. 2001 чылда ТР-

үнгөн. Сөөлгү он чылдарда кадрлар өөредир талазы-биле бүдүрүлгелер улуг кичээнге салбаан. “Тыва даг-дүгү” комбинатына, “Тываның хевистер”, “Кидис-пимокат заводу” күрүне бүдүрүлгелеринде тускай эртемниг кадрлар чедишпейн турар. ТР-ниң Үлетпүр яамызы кадрлар айтырыын доктаамалдык контролунга тудуп турар. 2000 чылда республикадан дашкаар 40 кижини өөредип чоруткан, 17 кижини мергежилни бедидер курстарга өөреткен. Бо чылдан эгелеп кадрларны белеткээр талазы-биле тускай көрдүнгөн программа-биле ажилдап эгелээш.

Бо чылын Үлетпүр яамызының катап тургустунганындан бээр беш чыл болуп турар. Материалды яамының беш чыл иштинде кылып чорудуп келген ажилына хамаарыштыр кыска түнелди үндүрер сорулгалыг ажилдап кылдыганы. Сөөлгү чылдарда яамының кылып чорудуп келген ажылы бурунгаар

ниң Чазаа күрүне чагыын тургузар талазы-биле ийи доктаалды хүлээп алган. Сөөлгү үеде бүдүрүлгелерниң бүдүрүп үндүрүп турар продукциязының шынарын экижидер болгаш ооң янзы-бүрү чаа хевирлерлиг болурун чедип алыр талазы-биле улуг ажыл чоруп турар. “Тываның хевистер”, “Кызылдың дааранылга фабриказы” күрүне бүдүрүлгелери, караа четпестерниң өөредилге бүдүрүлгө төвү продукцияның шынарының талазы-биле сертификатты камгалап алганнар.

Улуг үлетпүр бүдүрүлгелеринде кадр айтыры элээн нарыыдап турар. Экономиктиг кризистин берге чылдарында акша-төгери чогундан бүдүрүлгелер туруп алырга, бедик мергежилдиг кадрлар өскээр ажилдап чоруй барган, а чамдызы хүндүлүг дыштанылгаже

көрүштүг, улуг перспективалыг сорулгалар салдынып турар.

ТР-ниң Үлетпүр яамызы 2002 чылда 371,7 муң рубльдин үлетпүр продукциязын бүдүрүп үндүрерин планнап көрүп турар, а ол эрткен чылдыңдан 115,6 хуу хөй болуп турар. Ол күөстөтине бээр дээрзин яамының тускай эртемнигтери бадыткап турар. Бо чылын үлетпүр бүдүрүлгелеринге деткимчени бээр-биле федералдыг бюджеттен 17 млн. рубльди камгалап алган.

Сергей ХЕРТЕК.
ЧУРУКТАРДА: республика бүдүрүлгези “Водоканалда” канализация насосунун машинист-оператору Скрипоченко Наталья; “Чаагайжыдылга” комбинатынын хоочун дарганы Мельников Михаил.

Василий БАЛЧИЙ-ОЛДУН тырттырган чуруктары.

Чонну ажилга хаара тудар төпте

ДЕТКИМЧЕ, ДУЗА — АЖЫКТЫГ

2001 чылда Тес-Хем кожуунун чонну ажилга хаара тудар төвү бодунун ажылын элээн идепкейжиткеш, республикада дээр ажилдыгларның санынга кирген. Оң директору Кара-оол Лапчаа эрткен чылын үре-түннелдиг ажилдааны дээш Россия Федерациязының Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызының сайыды А.П.Починоктуң ат салганы ук яамының Хүндүлел бижки-биле шаңнаткан.

Төптүң директору К.Л.Лапчаага бистиң корреспондентивис ужурашкаш, оң ажил-чорудулгазынга хамаарышкан айтырыгларны салган.

— Силерниң удуртуп турар төвүнер республикада дээр ажилдыгларның бир-ээзинге хамааржыр-дыр. 2001 чылда ажил-чорудулганың кол түннелдерин допчүзү-биле таныштырып көрүңерем, Кара-оол Лопсаңович.

— Шын харын, бистиң төптү чүгээр ажилдаан деп демдеглээн чүве. 2002 чылдың январь 1-ниң медээзин езугаар алырга, ажил дилеп турар 414 кижиге кирген. Оларның иштинден 311 кижиге ажил чоктарга санаттыганын, ыңчангаш дузаламчы акшаны ап турар. Бо сан-чугагайлар 2000 чылдан көвүдээн, чүгө дээр ажил тып алыр дээн хамаатыларның саны көвүдээн, бо талазы-биле ажилды төп идепкейжиткен.

Бистиң сорулгавыс ажил дилеп келген хамаатыларга ону тып бээр, оларны чаа мергежилдерге өөрөдери

болур. 34 кижини янзы-бүрү мергежилдерге өөрөткөн бис. 73 хамаатыны ажилга тургускан, бо көргүзүг оон мурнунда чылдан 3 катап хөй. Бистиң ажилывыстың кол түннели мындыг.

Ажил чоктарга материалдыг дуза чедирер айтырыгны багай эвес шиитпирледивис. 334 ажил чоктарга ону чедирген. “Сайлык” лагеринге 35 уруг дыштанган, 45 кижиге картошка үрезини садып берген, ажил чок ада-иелерниң 271 уруунга 27 муң рубльдин чаа чыл белээн үлээн, 100 кижиге “Шын” солунну чагыдып берген.

— Бо хемчеглерге эвээш эвес акша-төгерики чарыгдан-дыр силер. Моон алырга акшаландырышкын эки болган-дыр аа...

— Ийе, ыңдыг. Федералдыг бюджетте көрдүнгөн акшаны чогуур үезинде долузу-биле бергениниң ачызында, үстүнде айыткан чүүлдерни кылганывыс ол. Оон аңгыда хөй-ниити ажилын организастаарынга 71 муң

рубльди тускайлап берген. Ажил чоктарның боттары хуузуңда ажилын хөгжүдүп алырынга болгаш сайгарлыкчы ажил-чорудулганы чорударынга деткимче көргүзүңерге 206 муң рубльди чарыгдан. Бо дээр 2000 чылдан колдуунда 30 катап хөй болган.

— Хөй-ниити ажилыңа чеже хире кижиге ажилдааныл, чүнү кылганыл, Кара-оол Лопсаңович?

— Ажил берикчилери-биле бир демниг хемчеглерни алган түннелинде, улуг хемчээлдиг хөй-ниити болгаш түр ажилдарны кылган. Аңаа 471 кижиге киришкен, ниитизи-биле 86 муң рубльдин янзы-бүрү ажилдары кылдыган. Борто кожуунун аныяктары, школачылары идепкейлиг киришкенин демдеглээр бодаан мен. Олар мал кадарарыңга, инек, хөй, өшкү саарыңга малчыннарга дузалашкан, эвээш эвес мал чөмнөрин белеткээн, катты, мөөгүнү, эм үнүштерни чыгган.

— Ажил чоктар боттарының хуузуңда ажил-агыыйн хөгжүдүп алырыңга акша-төгерики талазы-биле деткимчени күрүңе көргүзүп турар-дыр. Оң түннели кандыгыл?

— Үстүнде айткан мен, ажил чоктарга улуг деткимчени көргүзүп турар. Акша-төгерики олар алгаш, боттарының хууда ажил-агыыйн хөгжүдөр дээш кызымак ажилдап турар. 29 кижиге

картофель, ногаалар аймаа, тараа культураларын өстүргөн, оон эвээш эвес дүжүттү ажаап алган. Куштарны 4 хамааты өстүрүп турар. Он бир кижиге чугайны, тууйбуну бүдүрүп эгелээн. 29 кижиге малдарны эмнээр, телевизорлар септээр, хлеб бьжылар, пассажирлер ыңай-бээр сөөртүр, мебель аймаа кылыр, тыва национал хөп даараар, идик-хөп септээр ачы-дуза чедирер ажилдарда хаара туттунган. Оларның ажил-чорудулгазы шуудай берген.

— Чурттагы чонну ажилга хаара тудар талазы-биле кожунунун программасы бар болгай, ында айыткан хемчеглер кайы хире боттанып турарыл, Кара-оол Лопсаңович?

— Бистиң төп кожунунун болгаш сумуларның чагыргаларның ажилдакчылары-биле кады программада айыткан хемчеглерни күүседир дээш ажилдап келдивис. Ылаңгыя чонну хөй-ниити болгаш түр ажилдарга кириштирерин чугулага көргөн. Аңаа ниитизи-биле 384 кижиге киришкен. Кожуун, сумулар чагыргалары чонну ажилга хаара тудар хемчеглерге 64 муң рубльди тускайлап берген. Берт-Даг, Чыргаланды суму чагыргалары (даргалары Зина Багаа, Раиса Соян) бистиң ажилывыска деткимче, дуза көргүзүп турары эки.

— Чагыргаларның дузазы-

биле чүнү кылганыл, оң тодаргай сан-чугагайлары бар бе?

— Ийе, бар. Самагалдайда садыг ажиттыганын, ында үш кижиге, Берт-Дагда чаа ажилда кирген школада 18 кижиге ажилдай берген. Кожуунун, сумуларның дыка хөй албан черлеринин, эмнелгелерниң, спорт залдарының капитал септелгезин чоруткан. Аңаа колдуунда ажил чоктар ажилдаан.

— Ажил чок болгаш ажилда хаара туттунмаан хамаатылар эрткен чылын 204 тонна сизини, 233 кубометр одаар ыяшты, 23 тонна чугайны белеткээн, 136 тонна картофельди, 33 тонна ногаа аймаан, 21 тонна тарааны ажаап алган.

Ниитизи-биле алырга, бистиң төп эрткен чылын бодунун мурнунда салдыганын хулээлгелерни күүседир дээш чамдык ажилдарны чорутканындан үстүнде адааным хемчеглерни боттандырган. Чаа чылда ажилчын олуттарны тывар, тургузар, ажил чоктары чаа мергежилдерге өөрөдир, ажил чоктар хууда ажил-агыыйн хөгжүдөргө дуза көргүзөр болгаш өске-даа ажил-чорудулгазын төп уламчылаары-биле ажилдап турар.

Таан-оол ХЕРТЕК
айтырыгларны салган.

ЭМЧИ ДУҢМАМ

Дээди категорияның эмчизи Римма Тюлошова
АКША-ООЛГА

Акжыр халат сынын чазаан,
Аажок чазык, каткы-хөглүг,
Ээлдек-эптиг, чугаа-сооттук
Энерелдиг эмчи дунмам.

Анаа көргөш, ала-чайгаар
Аарыг кижиге сергеп келир.
Ажил-иштиң мурнакчызы
Алдын холдуг эмчи дунмам.

Чеже ие караа чырааш,
“Четтирдим” деп сөглээн чүве.
Улус-чонунуң каддын камнаан
Улуг үлөң халас барбас.

Ажил-иштиң алдар-биле
Адын туткан, эмчи дунмам,
Сеткилин ак болуруңга
Сени черле чонун утпас.

Элдеп-эзин дүлгээзинниг
шак бо өйдө
Эжиң-өөрүң, төрөл чонун
идегели,
Эвеген чаш бичии төлдер
авазы сен,
Эмчи-ава буянның-ла
дунмам-дыр сен.

Владимир САРЫГ-ХАА.

ШИЛИЛГЕ КОНКУРС

Россия Федерациязының Улус ажил-агыыйның
организацияларыңга эргелеп-башкарылган кадрларын
белеткээрин организастаар талазы-биле Федералдыг
комиссияның Тывада девискээр салбыры

2002-2003 өөрөдиге чылдарында

күрүңе планып боттандыраары-биле “Россия Федера-
циязының улус ажил-агыыйн организастаарыңга эргелеп-
башкарылган кадрларын белеткээр” федералдыг
программага дүүшүр

СПЕЦИАЛИСТЕР ШИЛИП АЛЫР
КОНКУРСТУ

чарлап тур.

Чедип алыр мергежил:
менеджмент;
маркетинг;
саң-хөө болгаш чээли.

Конкурска үлетпүр, көдээ ажил-агыый, садыг бүдүрүл-
гелериниң, өпчүнүң бүгү хевирлериниң ачы-дуза чедирер
бүдүрүлгелериниң перспективтиг специалистери киржин
болур.

Шилип алышыкын конкурсуңга дээди эртемниг
удуртур албан-дужаалдарга болгаш ортумаак звенога 1
чыл ажил стажтыг, ниити ажил стажы 3 чылдан эвээш
эвес, даштыкы дылды билер, 40 хардан ашпас, аргалыг
болза 25 хардан аныяк эвес специалистер киржин болур.

Шилилге конкурсту эрттирерде, профессионал
интервью, психология болгаш даштыкы дыл талазы-биле
шылгалда кылыр.

Комиссия документилерни 2002 чылдың март
22-ге чедир Кызылда Тыва Республиканың Чазак
бажыңында 408 кабинетке хулээп алыр.
Телефоннары: 1-13-77, 1-13-82.

ДЫҢНАДЫГ

Кызыл хоорайда ажил чок болгаш медицина полистери албаан
хамаатылар Кызыл хоорайның Красноармейская 76 бажыңда
медицинаның ыяп-ла камгаладылган фондузунга келгеш,
медицина полистерин алырын
дыңнадып тур.

Ап алгаш келир документилери:
паспорт,
күш-ажыл дептери,
“Үндүрүлгелер бажыңының” 28 дугаар кабинетинден сайгарлыкчы
ажыл-чорудулгага хамаарышпас дугайын бадыткап турар
шынзылга.

Шимекей Кимович КЫНЫРААНЫҢ адынга 1988 чылдың
сентябрь 12-де тывыскан “Күш-ажылдың хоочуну” медальдың
шынзылганының читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп
санаар.

Монгуш Чойгана ЮРЬЕВНАНЫҢ адынга тывыскан сериязы
А № 5357820 дугаарлыг аттестат читкен, тышкан кижиге эгидип
бээрин диледивис. Шаңналдыг. Телефону: 3-99-36.

Бай-Тайга кожуун чагыргазы, Тээлиниң суму чагыргазы,
кожуунун иштики херектер килдизи кожунунун хундүлүг
хамаатызы, милицияның хоочуну, милицияның курлавырда майору
Николай Донаевич
МУКУЛАЙНЫҢ
үр болгаш аар арааш мөчээни-биле оң өг-бүлезинге, чоок кижиге-
леринге, дөргүл-төрелдеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Чер курлавырларының болгаш чер
тургузуунуң комитеди чер курлавырларының болгаш чер
тургузуунуң Тожу кожуун комитетиниң специализи
Федор Чоодуевич
ХУРБЕШТЕЙНИҢ
хенертен мөчээни-биле оң өг-бүлезинге, чоок кижилеринге
ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Респуб-
ликаның Чазак болгаш “Шын” солун
редакциязының коллектив.

Кол редактор
Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:

К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш,
С. Хертек, Т. Хертеу.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол
редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР:

Ниитилел-политиктиг килдистер — 3-39-15,
үлетпүр болгаш медээлер килдистер —
3-34-98, компьютер эрээли — 3-36-82,
бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазың-
да телефонче долгаар: 3-14-94.

Солуну “Шын” солун редакциязының
компьютер төвүңге
өрзөн болгаш чыс-
кааган. Неделяда
үш катап үнер. Хем-
чээли 2 парлаан
ама.

Тираж 6617.
Чагыг 28.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 АКБ ОАО Банк “Тувакредит”,
Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация
чепсектериниң талазы-биле хоойлужулгазының чорудулгазынга контроль
болгаш бүрткелениң Тыва девискээр эргелелинге бүрткелтигнен.

Бүрткелтирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация
күркөмтединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыганын материалдарның авторларының бодалдары
редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганын саннары болгаш
өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харылаар.